

מה בין אלתואבע ואלזואבע של אבן שוהיד האנדלוסי לבין
המחברות ה – ג) ו י#ח של יהודה אלחריזי
ד#ר טרביה עבדאללה

הקדמה

מטרת המחקר היא לערוך השוואה בין שתי יצירות ספרותיות, אשר נכתבו בימי הביניים באנדלוס. יצירתו של אבן שוהיד (1034-992) "רסאלת אלתואבע ואלזואבע", ויצירתו של יהודה אלחריזי (1165-1234) "תחכמוני" המחברת השלישית והמחברת השמונה עשר. שתי היצירות עוסקות בנושא ביקורת ספרותית של השירה ומקומה בספרות העברית והערבית.

הנחת העבודה מתבססת על כך, ששני המשוררים שנעסוק ביצירותיהם, הכירו את הביקורת הספרותית על השירה הערבית והעברית. ביקורת שנכתבה בידי משוררים ערביים ויהודיים שקדמו להם. ואין ספק, שהם הושפעו מהם. בשלב הראשון ברצוני לבדוק את הרעיון המרכזי שעומד מאחורי היצירות שהזכרתי לעיל. המחברות (ג' + י"ח) המוגדרות כמקאמות בספר "תחכמוני" ו"רסאלת אלתואבע ואלזואבע", שתיהן עוסקות בשירה ובמשוררים. אדון בשאלות הבאות:

- כיצד באה לידי ביטוי ביקורתו של אלחריזי לגבי השירה והמשוררים העבריים של ספרד?

- מהו לפיו השיר הטוב והמהולל ?

ומיהו המשורר הטוב בעיניו? - מהם הקריטריונים לקביעת השירה המעולה? במחברת השניה (י"ח) אלחריזי משלים את מלאכתו בנושא הביקורת. מחד גיסא הוא הודף את הביקורת אשר תוקפת את השירה העברית, ומכריזה עליה שהיא חלשה ומחקה את השירה הערבית במליצתה. ומאידך גיסא הוא מהלל ומרומם את השירה העברית, במיוחד זו שנכתבה בתקופת ספרד.

כמו כן אבדוק מהי דעתו של אלחריזי בעניין הגניבה הספרותית-הפלגייט. במקביל אבדוק אצל המשורר אבן שוהיד, כיצד ניתן להגדיר את "רסאלת אלתואבע ואלזואבע" שלו, שמוגדרת בספרות הערבית כאיגרת, ואינה מתקרבת למתכונת המקאמה. איך היא הצליחה לעצור בתוכה את הביקורת אשר הופנתה נגדו ע"י בני דורו בספרד.

בפרק זה אתייחס גם למניעים, שהביאו אותו לחבר את הרסאלה. אבדוק מקורותיה, וכיצד התמודד עם ההאשמות שהוטחו כלפיו בדבר מקורות השירה שלו.

ובסוף העבודה אערוך השוואה בין שתי היצירות.

מהות השירה - על פי ספרי הביקורת של השירה הערבית ובספרו של רמב"ע

בפרק זה אסקור את ספרי הביקורת והשירה הערביים. הסקירה תתייחס לשיר, להגדרתו ולקריטריונים הקובעים מהו השיר הטוב. זהו עיקר העניין-הביקורת שעסקו בה אבן שוהיד ב"רסאלה" ואלחריזי בשתי המקאמות שבהן אנו דנים. בנושא זה נעזרתי בספר "שירת ישראל" של הרמב"ע (ר' משה אבן עזרא)-שנקרא בערבית ספר "העיונים והדיונים", ועוסק בנושא תולדות השירה העברית בספרד וכן הסבר מקיף על הפואטיקה לפי מושגי הזמן ההוא. כמו כן אביא את עיקרי דבריהם של חמישה משוררים ערביים שעסקו בביקורת השירה הערבית. המשורר הראשון, אבן אלמועתז חי בעיראק במאה ה-9 וכתב ספר בשם "אלבדיע" (הקישוטים). בספרו זה, שם דגש על טכניקת השיר. תוך ציון שאותן המליצות שהשתמשו בהם המשוררים שלפניו, הוזכרו כבר בקוראן, במסורת הנביא מוחמד ובדברי המשוררים בתקופת הג'הליה. לדעת שוקי ציף "אבן אלמועתז התכוון להוכיח שהמשוררים החדשים והמודרנים לא הם שהמציאו את המליצה".¹

המשורר השני הוא אבן קותיבה מבגדד חי במאה ה-9 וחבר ספר בשם "אלשער ואלשועראא" (המשורר והמשוררים). הוא עמד בראש אסכולה חדשה בבגדאד, שעסקה בביקורת השירה הערבית. "המשורר הוא זה שנגלתה עליו השירה ולא היתה לגביו מדרגה שנייה". השירה היא זו המתאימה לרוח התקופה בלי שיהיו בה ביטויים זרים ומשמעויות זרות. נושאי לקוחים מתוך החיים וקנה המידה האסתטי הוא הקריטריון הקובע לגבי שירה טובה, לא הזמן שחי בו המשורר".² בזמנו צמחה אסכולה חדשה המעריכה את השיר לא בשל היותו קדום, אלא אם השיר מצליח לשקף את רוח התקופה. הוא קבע כי שיר טוב לא צריך להיות קשה ומסובך, אלא כזה שהאדם הפשוט יוכל להבינו. הוא חלק את השירים לארבעה סוגים בהתחשב במבנם ובנושאייהם:

* שיר בעל מבנה נאה ונושא טוב.

* שיר בעל מבנה נאה, ונושא גרוע.

¹ ציף שוקי, הריטוריקה, התפתחות והסטוריה, דאר אלמעארף במצרים, קהיר 1965, עמוד 67.

² אבן קותיבה, אלשער ואלשועראא, עמ' 35.

* שיר בעל מבנה לקוי ונושא טוב.

* שיר בעל מבנה לקוי ונושא גרוע.

המשורר השלישי קודמה אבן געפר חי במאה ה-10, כתב ספר בשם "נקד אלשער" (ביקורת השירה).. הספר דן בביקורת השירה בשיטה חדשה וקובע קריטריונים לשירה. הוא עושה הבחנה בין שירה טובה לשירה גרועה. מתאר את הקישוטים המייפים את השיר ודן בפגמיה של השירה. מה שרלבנטי בספרו זה הוא הפרק הראשון, המתייחס לארבעה יסודות מרכבים את השיר:

א- מבנה ב- נושא ג- משקל ד- חרוז.

הוא גורס שצרוף ארבעת יסודות אלה באופנים שונים, יוצר שירה טובה. השירה, לפיו, היא מלאכה ואמנות, ועל כן יש שירה טובה, גרועה או בינונית. אבן געפר טוען, מוטב שהשירה שתהיה טובה או גרועה, משום ששירה בינונית דומה למים פושרים.

גם אבן עבד רבה מתייחס לנקודה זו בספר "הענק". ואומר: "השיר המשובח הוא זה שמתחשק לשומעו ליצור כמותו, כשהוא שומעו".³ המשורר הרביעי הוא אבן רשיק הקירואני חי במאה ה-11, בספרו "אלעומדה" - המחבר חקר את השירה והמשוררים. בשערים 17-18 בספרו, הוא עוסק בהגדרות יסוד בתחום השירה והמשוררים, ובשער 19 הוא עוסק בבעיית המבנה ונושא השיר. קביעתו היא חד משמעית- אין להפריד בין הנושא לבין המבנה.

בשירה העברית, אתמקד אך ורק בספר "הכתאב" של רמב"ע (1055-1138) ספר "העיונים והדיונים".

עם פלישת המוראבטים לגרנדה בשנת 1090 מתחילה ירידה בפריחתה של השירה העברית בספרד, והרמב"ע נאלץ לגלות לספרד הנוצרית, שם החליט להעלות בכתב את התרבות העברית בספרד בתקופה הערבית כדי להנציח אותה. הייחודיות בשירה העברית, בעיני רמב"ע, כפי שבאה לידי ביטוי בספרו "העיונים והדיונים", קשורה לייחודו של עם ישראל-צחות הלשון העברית, זהו

³ אבן עבד רבה, הענק, כרך 3 עמ' 98-158.

ייחודו של עם ישראל בעולם. דברים אלה נאמרו בהקשר לפעילותם של יהודי ספרד בנושאי שירה, תוך ציון יתרונם על יתר היהודים בגלויות האחרות.⁴ רמב"ע קובע בדבריו, שתרבותו של עם ישראל הוענקה לו מהגבורה- מהאל, בו בזמן שהערבים ינקו את תרבותם מכוחות תת אלוהיים. ספרו מתייחס לשתיה השירות, העברית והערבית. הוא עשה כעין סינתיזה ביניהן. בספרו אין הוא מערער על השפעת השפה הערבית הגדולה, אך בעיקר הוא פונה למקורות העבריים שקדמו, לדעתו, למקורות הערביים. לכן הספר הנ"ל נועד לעסוק בתורת השירה העברית ובתורת השירה המשווה העברית והערבית. מטרתו היתה להדגים את דרך השירה בשתי האומות ולהשוותן. הרמב"ע שילב באישיותו את תפקיד המשורר והמבקר. ובסקירתו על החכמים והמשוררים העבריים שקדמו לו תכונות אלו באו לביטוי. הסקירה בספרו היא סקירה סלקטיבית, לא כל אחד זוכה להיכלל בה. אין הוא מזכיר מי שאינו ראוי, לדעתו, להיזכר בה. זוהי גישה מגמתית, שניתן להבינה רק על רקע הרצון להנציח את התרבות העברית ולא את היסודות הנוגדים לה. מטרתו המוצהרת של רמב"ע היא ששירים שאינם עומדים בקריטריונים לאומיים ומוסריים שלו, מוטב שיאבד זכרם.⁶

רמב"ע חש מחויבות להעלות על הכתב קווים לתיאור התרבות העברית של תקופתו בפרט וקווים לתיאור השירה העברית בכלל. ראוי לציין שהשירה העברית והתרבות העברית הגיעו בדורו של רמב"ע לידי בשלות.

ערכו של ספר תחכמוני מבחינת הביקורת הספרותית

אלחריזי בספרו "תחכמוני" במחברות ג' ו-יח גם הוא עוסק בביקורת ספרותית של השירה העברית בדומה לקודמיו. הצלחת תרגום המחברות של אבו מוחמד אלחריזי(חי במאה ה-11) ע"י אלחריזי, העניקה לו הרגשת כוח, ליצור ולחבר מחברות עבריות מקוריות. בשלב מסוים שסיים את התרגום, הביע אלחריזי חרטה מסוימת כלפי מלאכת התרגום ואמר: " כרם זרים לנטור מהרתי וכרם שלי לא נטרתי".⁷

⁴ רמב"ע, ספר העיונים והדיונים, עמ' 25.

⁶ דנה יוסף, הפואטיקה של השירה העברית בספרד בימי הביניים, ירושלים 1982, עמ' 17.

⁷ רצהבי יהודה, ילקוט המקאמה העברית, סיפורים בחרוזים, דורות, ביאלק, ירושלים 1974,

עמ' 22.

אלחריזי נדד בחייו במקומות רבים, ובמסעותיו, צבר חוויות רבות, עבר הרפתקאות שונות, וגם לקט חומר עשיר ומגוון לחיבור ספרו "תחכמוני".
ראוי לציין שיצר הנדודים ואהבת ההרפתקאות הן תכונות עיקריות, המניעות את הגיבורים במחברות.

לתשוקת המסעות נוספה גם חיבתו לארץ הקודש, והוא זכה לבקר בארץ ישראל כעולה רגל.

מסעותיו נתנו ליצירתו מסד היסטורי ועובדתי, וזאת בהשוואה למחברותיהם של אחרים. לכן ניתן להתייחס לספר "תחכמוני" כחיבור מקורי של אלחריזי. לדבריו, הוא לא נטל דבר מהמקאמות של אלחריזי. למרות הטענה שהועלתה נגדו. טענה זו נבדקה ע"י מבקרים רבים שמצאו את ההיפך, שישנן שבע מחברות מספר תחכמוני מקבילות למחברות של אלחריזי, ותשע מחברות מצויות מקבילות לאלהמדאני(חיבמאה ה-10), נוסף לכך מחברות אחרות שתחום עיסוקן בוויכוחים ובספרות המוסר "אדב" המיוסדות על חומרים שנטל אותם ממקורות ערביים.

בסוגיה זו איני מתכוון לעסוק בעבודה זו, רק התכוונתי לרמוז אליה משום שעולה אצל מבקרים יהודים שונים. ברצוני רק לציין שלמרות כל הטיעונים, הספר "תחכמוני" זכה לייחודיות בפרקים היהודיים שבו, ובפרטים האישיים המתייחסים למחברו. ממסעותיו הרבים שילב חומר עשיר המתייחס לקהילות היהודיות. כיוון שבנדודיו נזקק לחסדי הבריות, הרבה לחבר שירי תהילה לנדיבים ושירי לעג לקמצנים.

נושא הנדיבות והקמצנות הם אחד המוטיבים העיקריים בספר, והם שימשו למחבר כלי שיפוט והערכה לבני אדם.

חשיבותו של ספר "תחכמוני" טמונה בעיקר בסוד סגנונו, הסגנון הוא הדבר העיקרי במקאמה, ואלחריזי העלה את הלשון העברית לרמה גבוהה ביותר במחברותיו. שליטתו בלשון המקראית הפתיעה את בני דורו, המקרא וכתוביו משמשים אותו לכל צרכיו, והם בידו כחומר ביד היוצר. הוא מצרפם ומכניס בהם שינויים קלים ובדרך זו מפיח בהם תוכן חדש ורוח חדשה. בספר הזה מורגשת נימה דתית המתאימה גם למאמינים וליראי שמיים. וזהו חידוש שלא היה קיים בשירת החול הספרדית. לשונו עשירה וקולחת, הוא רואה בעצמו כבעל שליחות לאומית, קנאי ללשון העברית ומחדש נעוריה. מטרתו היתה

להוכיח לבני עמו, אשר זנחו את לשונם, "כי לשון הקודש אין ערוך אליה, בצחות מיליה ונועם משליה"⁸. הוא התכוון להשיב את היהודים, שחשקו בלשון הערבית, לחזור אל לשון אבותיהם. המחברות שלו נכתבו כדי לתת מענה והוכחה ליהודים, שטענו כי לשונם קצרה ומליצתה חסרה, ולכן לא כתבו בלשון הקודש.

יהודה אלחריזי ועמדתו הביקורתית בשתי המחברות * ג, יח#;

יהודה אלחריזי, בדומה לאלחריזי, העלה את "המקאמה" העברית לשיא, והביאה למעלת השלמות. בצדק הוא ראוי לכינוי "אבי המחברת העברית". כל הסופרים שבאו אחריו הלכו בעקבותיו, אבל אף אחד מביניהם, לא הצליח להגיע למעלתו. הוא שלט בלשון עברית ובספרותה ונודע כאחד המתרגמים העבריים המעולים בימי הביניים.

המחברות של אלחריזי עוררו התפעלות רבה בעולם הערבי וגם בקרב המשכילים היהודים בספרד.

הם התייחסו למקאמות כאתגר גדול ללשון העברית, שאפו לתרגום עברי של המחברת הערבית, והמושיע במשימה היה יהודה אלחריזי. מחברות אלחריזי נחשבות לקשות ומסובכות. לשון המקאמות עשירה באוצר המלים, בנוסף לקשיים בנוסח ובצורה. המחברות הערביות משובצות בפסוקי קוראן, ברמזי היסטוריה ערבית, בחידות, בחידודים, בפתגמים ערביים ולהטוטי-לשון. ישנן איגרות שבצורתן הן נקראות מלמעלה למטה והפוך, או שאות מסוימת מופיעה בכל תיבותיהן, או שהיא חסרה בעקביות מכל תיבותיהן. הרקתם מכלי לכלי או מתבנית לתבנית נוטלת עיקר טעמם ומשמעותם.

כדי להתגבר על כל הבעייתיות בצורה ובנוסח, נקט אלחריזי בשיטת תירגום חופשי. את היסודות המוסלמים והערביים וכן שמות מקומות ואנשים המיר ביסודות יהודיים. לדוגמא, גיבור הספר של אלחריזי אבו זיד אלחארתי בן המאם נהפכו לחבר הקיני. המחברות של אלחריזי אינן נופלות בשטחן ובחינניותן מן המקור הערבי של אלחריזי.

דברים אלה הבאתי, כדי להבהיר את גדולתו של יהודה אלחריזי במפעל התרגום, יכולתו וכישוריו בחיבור יצירות בעלות אופי מיוחד מבחינת החומרים.

⁸ רצהבי יהודה, ילקוט המקאמה..... שם, עמ' 46.

בהקדמת הספר "תחכמוני" הוא מתייחס לשפה המליצית, כפי שצינתי קודם, הוא אומר שלשון הקודש אין ערוך לה בצחות מיליה ונועם משליה. הוא מותח ביקורת על המשוררים היהודים אשר התרחקו מלשון הקודש ומלשון העברית וחשקו לשון זרים.

הוא התכוון לומר את דעתו בנושא השפה בראשית הספר "תחכמוני" כדי לענות על תהיותיהם ושאלותיהם של משוררים יהודים אשר העדיפו את הספרות והתרבות הערבית ונטמעו בה. " היו משוררים שצמחו כערבים" (מחברת ג' , עמוד 22).⁹

דברים אלה, של אלחריזי, כוונו גם נגד משוררי ערב, "שמליצותיהם ומשליהם היקרים של הישמעאליים לקוחים מהספרים העבריים. ואם תשאל לכל מליצה ממליצתם מי הביאוך ללשון הגרים , תאמר כי גנב גנבתי מארץ העברים".¹⁰ לכן חיבור הספר "תחכמוני" בא כדי להראות את כוחה של לשון הקודש לעם הקודש. אלחריזי הדגיש באחת ההקדמות שלו בספר תחכמוני (עמוד 54) שהלשון העברית הופיעה אליו בדמות אישה יפהפייה וכרתה עמו ברית.

המקאמה שלפי הגדרתה הקלאסית היא אוסף סיפורים הכתובים במליצה חרוזה ובתוכה שירים שקולים. זו שירה מגוונת , הכתובה בפרוזה מחורזת בעלת ברק ריטורי , שירים שקולים , והברקות סגנוניות ולשוניות. במקאמות (ג , י"ח)שמר אלחריזי על מתכונתו של אלחריזי, פרוזה חרוזה מפורדת-"סג'ע " ושתי דמויות קבועות. המגיד המכונה בשם הימן האזרחי והגיבור הוא אותו חבר הקיני.

כל מקאמה משתי המקאמות (ג , י"ח) עוסקת בנושא או בספור הרפתקה , וכל מקאמה נתונה בתבנית קבועה למדי. בראשיתה של המקאמה פוגש המגיד בידידו הגיבור ובסופה הם נפרדים והולכים איש לדרכו. פעמים אין המגיד מזהה את ידידו בתחילה, במחברת ג', אלא רק בסוף המעשה מגיעה שעת ההתוודעות. במחברת ג' מוזמן הימן האזרחי (המגיד), לעיר מערי בבל , למשתה בארמון. המסובים מדברים על גיבורי השירה בספרד, וכושר מליצתם. לאותו משתה נקלע גם זקן בעל צורה מוזרה ודוחה , אך הוא בקי מהם בנושא ונעתר לבקשתם לבוא לעזרתם. הוא עושה זאת בנימת לגלוג ואומר : "המשוררים אשר

⁹ אלחריזי , ספר תחכמוני , מחברת ג' , עמ' 22.

¹⁰ יהודה אלחריזי , ספר תחכמוני , עמ' 8.

זכרתם ועל סודם חקרתם נקרא נקראתי במלחמתם הערוכה ואנוכי הבא מן המערכה ולבי מגלה ענייניהם ואני ספר הזכרון לשיריהם "(אלחריזי, המחברת ג' עמ' 22). והוא מרצה לפנייהם על גדולת השירה העברית בספרד בכלל, ומונה לפנייהם רבים מאנשי האסכולה, אבל הוא חולק שבחים רק לאחדים מהם, על האחרים משמיע דברי הסתייגות או אפילו דברי לעג. בהרצאתו של הזקן מזהים חוט כרונולוגי ברור: הוא פותח בביקורת על ראשוני האסכולה של השירה העברית בספרד (מנחם בן סרוק, דונש בן לברט), עובר לשמואל הנגיד, לאבן גבירול, לבני דורם ולאלה שבאים אחריהם. הוא מסיים סקירה זו בשבחים מופלגים ליהודה הלוי תוך שהוא אומרם בפרוזה מחורזת ובשיר שקול.

"ושירי הלוי ר' יהודה לוית חן לראש התעודה ועל צוארה טור אודם פטדה, הוא לבית השיר העמוד הימיני ... ועזב גיבורי השיר חללים ... ויצא וסגר השער אחרי צאתו, וכל היוצאים בעקבותיו ללמוד מלאכת שירותיו, לא השיגו אבק מרכבותיו ... תמצא כל מליצה יפה בה כלולה כאילו מכוכבי רום גזולה או מרוח הקודש אצולה, ובאוהל השיר נפתחו בו שער גבוהים כי שם נגלו אליו האלוהים ..." (אלחריזי, מחברת ג' עמ' 24-25).

בדברי הפרוזה, שלעיל, אלחריזי רומז לכוח המליצה שאליה הגיעו משוררים יהודים כמו יהודה הלוי. כוח זה שאבו מצו אלוהי, הוא לא בא להם ע"י מקורות אחרים. כמו שרמז לכך קודם. לערבים נתגלתה השירה ע"י כוחות תת אלוהיים, דבר שמאמת אותו, לדעתו, אבן שוהיד ב"רסאלת אלתואבע ואלזואבע". כאשר פונים המשוררים לשדים שהם מקור השראתם.

עליונותו של יהודה הלוי על המשוררים האחרים באה לביטוי בבית המסיים את השיר שבמחברת ג'.

"ויום ערכו חכמים מלחמות שיר / יהודה הוא אשר גבר באחיו". (מחברת ג' עמ' 34).

לאחר שמיעת הדברים שנאמרו בלשון צחה ובצורה גאונית, עמדו המסובים פעורי פה ומשתאים לדברי הזקן. הזקן שהוא חבר הקיני, פורש ונפרד מהם בכעס, הוא מאס בחברתם והשאירם נכלמים, ואוכלים את לבם ומלאי חרטה על מעשיהם. דמותו של הזקן- חבר הקיני מצטיירת אצל אלחריזי, דמות של מליץ נודד, משכיל, ממולח, נוכל ושקרן. אך גם ידיד מסור המצטיין בטוב לבו ובנאמנות לעמו.

הגיבור במחברת ג' מתגלה במפתיע , מפליא את שומעיו לשעה , ושב לנדודיו. הוא נושא דרשות בענייני מוסר, משבח את המשוררים המעולים ואת השיר המעולה. השיר המעולה, בעיני אלחריזי, כפי שבא לביטוי על ידי הגיבור- חבר הקיני. הוא זה ש"בפנינים ממולא ובכתם אופיר לא יסולה מספרד שרד , ועל כל אפסי העולם נפרד , כי שירות בני ספרד חזקות וערבות כאלו מלהב חצובות ומשורריהם כזכרים וכל משוררי העולם כנקבות. אבל בימי קדם היו בהם משוררים רבים שצמחו כערבים , ושירותם סתומות" (אלחריזי , מחברת ג' , עמ' 22).

יהודה הלוי הרבה לתת את הדעת בנושא השירה העברית בספרד. הוא מתח ביקורת חריפה, עד כדי לעג והשפלה, על המשוררים הגרועים מבני עמו ובמיוחד על אלה שנהגו כערבים והתרחקו מהשורשים. אלה שביניהם אשר כתבו בערבית מתוך עילה, שהעברית אינה שפה שירית- מליצית דיה, זאת בניגוד לדעתו של אלחריזי . גם הוא מתח ביקורת על משוררים שהתאסלמו, ואלה לא חמקו משבט ביקורתו.

אך אלחריזי שמר על איזון עדין בנושא הביקורת. הוא עשה אבחנה בין משוררים טובים ומעולים שזכו לאהדה ולכבוד והוקרה מצידו, אותם כינה זכרים. ואילו המשוררים הלא טובים, בעיניו, זכו לכינוי נקבות. משמעות כינויים אלה הן לפי התרבות המזרחית ורוח התקופה. השירה היתה מקצוע גברי, והיא מסמלת את צמיחתם של המשוררים בחברה גברית פאטריארכאלית. אם השירה אינה עומדת בקריטריונים, שנקבעו על ידי המשוררים, היא נחשבת לשירה חלשה- נקבית , כאילו נאמרה ע"י נשים החלשות מהגברים..

הגיבור במחברת ג' משחק תפקיד מאוד רגיש-תפקיד המשורר, המבקר והשופט. הוא משתדל לשפוט את המשוררים, באופן הוגן. הוא מזכיר את משוררי ספרד העבריים ונוקב בשמותיהם , ומשדר לנו הרגשה כאילו הם נמצאים על ספסל הנאשמים. לכל משורר מזכיר את תכונותיו, ובאיזה תחום ונושא הוא בקי ומעולה. כל אחד נשפט לפניו בנפרד. ישנם אלה שנזפים על ידו, ישנם כאלה שיוצאים נקיים מלפניו, וישנם גם אלה שמכתיר אותם בעטרת כבוד.

במחברת ה"ח חוזר המגיד, חבר הקיני, על תולדות האסכולה הספרדית , אבל מרחיב את היריעה תוך התייחסות להיבט ההיסטורי כנקודת המוצא שלו. הוא ממשיך עד שמגיע לדורו של יהודה אלחריזי בספרד ובמזרח.

היימן האזרחי מזדמן לירושלים. הוא נפגש עם חבורת משכילים הדנה בנושא השיר: יסודותיו ותולדות השירה העברית. המסובים יודעים כי השירה היא נחלת הערבים. "ויאמרו הנה ידענו כולנו, ואבותינו ספרו לנו, כי השיר בבני ערב הוא נחלתם מיום היותם על אדמתם" (אלחריזי, מחברת י"ח עמ' 87). ומאידך לא יודעים "מתי צלחה רוח השירים על העברים, ומי פתח להם תחילה את שערי, ובא בחדרי, ללקט בדולחיו ודרי" (אלחריזי, מחברת י"ח עמ' 87). וגם לכאן, מזדמן זקן חכם הלועג לדברי המסובים ונעתר ללמדם דעת וחוכמה. הוא מקבל את דעתם לגבי שירת החול שלהם, משום ששיר קודש שקול בלשון הקודש לא נודע להם בשבתם על אדמתם.¹¹

במחברת זו פותח בסקירת תולדות האסכולה בספרד, בחצרו של חסדאי אבן שפרוט, בראשוני המשוררים, וממשיך בהערכת שמואל הנגיד, אבן גבירול ויהודה הלוי. אולם במחברת זו מגיע עד לאחר תקופת אנדלוס, עד לזמנו, שלדעתו הוא אפיגוני בלבד. הוא מלקט, מה ששכחו, אלה שהיו לפניו, במשעוליהם של גדולי אנדלוס. הדברים נאמרים בנימה של ענווה יחסית, והוא גם טוען ששירת האפיגונים בספרד נראית לו גדולה לעומת שירת שאר הגלויות-קהילות המזרח: צרפת, אשכנז וארצות הישמעאלים. בגלויות אלה הוא משבח ומעריך דעתם בענייני חוכמה ובמידות הטובות, אבל מזלזל בכוחם בענייני שירה. בארצות הישמעאלים הוא מזכיר את מצרים, דמשק, ארם צובה (אלרקה), בבל (בגדאד) ושאר קהילות. הוא נוקב בשמות המשוררים מבקר אותם ורק מעטים יוצאים זכאים מלפניו, בלי גידופים. "והיו בדורו משוררים רבים יהמו כדובים" (המחברת י"ח, עמ' 89).

אלחריזי אינו חוסך במחברת זו בחרפות וגידופים לאלה שהרגיזו אותו במיוחד בשירתם הקלושה, או בגונבי השירה, שייחסו לעצמם את שירי הספרדים הגדולים.

"ואני תמה איך יחצוב הנקבר קבר לאחרים, ואין חבוש מתיר את עצמו מבית האסורים, וצריך לומר לו העתקת על אחיך דברים, וראית מומו ומומך ממך נסתרים" (המחברת י"ח עמ' 93).

בנושא הגניבה הספרותית לאלחריזי יש דעה מגובשת, הוא מותח ביקורת חריפה על גונבי השיר, זה מופיע במחברת ה-23 של אלחריזי אשר תורגמה על

¹¹ פגיס דן, חידוש ומסורת בשירת החול הספרדית, עמ' 211.

ידי אלחריזי בקובץ מחברות "איתאל": "בני עריץ , ומצח אכזר ופריץ , היש חטאה כחטאתך או אשמה כאשמתך וכבר חתרת במחתרת שירי וגנבת דברים ותתנחל מליצותי , ותלבש משבצותי , וגניבת השיר לבעלי העוז והרהב רעה מגניבת הכסף והזהב , וקנאתם לבנות המחשבה בקנאתם לבנות הבתולות" (מחברות אתיאל, עמ' 181-198).

במחברת ה' י"ח הוא מקדיש חלק נכבד בביקורת שלו למשוררים הגונבים שירי אחרים ומשייכים אותם לעצמם. בגניבה זו משנים את טעמים של השירים , משחיתים את משקליהם , משבצים מלים זרות בהם , ומפשיטים את בגדי רקמתם מהם.

תופעת הגניבה הספרותית: תופעה קדומה קיימת בשירה העברית וגם בספרות הערבית ונחשבה למנהג בזוי ולא מוסרי , כמו שהגדיר אותה אבן שוהיד. למרות שכיחותה של תופעה זו בתקופתו של יהודה אלחריזי , הוא קנא מאוד במשוררים שקדמו לו , ומכנה את דורו , דור המלקטים.

"והנה אנחנו היום מלקטים שכחת שיבוליהם ומזנבים נחשליהם ויום ולילה נרוץ במעגליהם ולא נגע אליהם כי כל אדם ממנו יהגה ריק וחבר סכלות יריק , והראשונים אכלו הסולת ועזבו לנו הפסולת" (מחברת י"ח, עמ' 89).

לנושא המתקפה הביקורתית נגד גונבי השירה אתייחס גם בהמשך העבודה ב"רסאלת אל-תואבע ואלזואבע" של אבן שוהיד. אותו האשימו בני דורו בגניבות ספרותיות.

אלחריזי מתח ביקורתו נגד השיר הקלוש והגנוב אבל הייתה מטרה נוספת שבבילה נכתבה המחברת. מטרה זו מתממשת בסיום המחברת בהקדישו שיר שבח לאסכולה הספרדית הנעלה מכל הגלויות בנושא השירה :

אמת כי כל בני מזרח גבוהים	וחכמי הזמן נגדם
וכל חכמי בני צרפת ויון	לבבם לתעודות רץ וחרד
וכל חכמה ובין לקחו לנפשם	והשיר עזב לבני ספרד.

(מחברת י"ח, עמ' 94)

אלחריזי משלב בנאומו הארוך במחברת י"ח שבעה תנאים לשירה טובה כקנה מידה לביקורתו החריפה נגד משוררי שאר הארצות. תנאים אלה חוזרים ומדגישים את האידיאל שבשירת אותה תקופה. תנאים אלה הועמדו גם כן ע"י המשוררים הערביים ושמשו כקריטריונים להבחנה בין שיר טוב לבין שיר גרוע.

לדברים אלה התייחס גם הרמב"ע בכתאב. אבל במחברת זו ניתנה לדברים הארה חדשה .

להלן התנאים שהציב אותם יהודה אלחריזי :

שבעת התנאים לקביעת שירה מעולה-אצל אלחריזי

כפי שהזכרתי בתחילת העבודה המשוררים הערביים ורמב"ע עסקו בנושא הנ"ל וקבעו קריטריונים בסיסיים , בהעריכם את השיר הטוב.

אני מוצא לנכון לסקור את התנאים אליהם התייחס אלחריזי במחברת שלו :

התנאי הראשון : על המשורר מוטלת משימה לברור את כל מילות שירתו ולהסיר כל מלה זרה ממלותיו. כדי להבדיל בינו לבין משוררי יוון שהשתמשו במלים זרות. שילוב המלים הזרות בשיר דומה לשילוב הקוצים עם הציצים.

התנאי השני : על המשורר לשמור על משקל אחיד בשירו ואל יוסיף ואל יגרע על משקל אמרותיו, פן יהיו משקליו שבורים כמשוררי דורנו.

התנאי השלישי : ראוי למשורר להיות ענייני ועל שיריו להיות חזקים ובמליצות יצוקים.

התנאי הרביעי : שיריו של המשורר צריכים להיות קלים ומובנים , ולא משובשים כשיריהם של משוררי צרפת שזקוקים לפירושים.

התנאי החמישי : צריך להימנע מטעויות דקדוקיות , כמו שעושים משוררי דמשק. כאן הוא מרחיב את ביקורתו על יצחק בן ברוך, הרופא, " שיריו דומים לתבן בלי בר. וכל מליו זרים ומימיו מרים וענייניו משלג קרים" וכו'... ודבריו מלאים טעויות בתיבות ובמלות ובאותיות.

התנאי השישי : בהשלמת המשורר את חיבור שירתו, עליו לא למהר להציגו לראוה עד שיברר אותה . ואל ישאיר חלאת עליה וטומאתה בשוליה , יעביר ממנה כל התוליה , ויסיר כל בדליה.

התנאי השביעי : על המשורר לבחור משירתו קצתה וישליך קצתה , ויבחר לו מן החמישים שלושים. ומן השבעים ארבעים, ואז תהיה שירתו נקיה , ככלה יפיפיה.

בשבעת התנאים האלה התפארה החכמה והדעה , ובאלה המדות הייתה מלאכת השיר לבני ספרד כבושה ותהיה להם לאישה ומבלעדיהם גרושה. והייתה עמם מקודשת וקדושה. ועם זולתם חוללה וקדשה.

(מחברת יח עמ' 91)

אשנבים בחייו של אבן שוהיד*-2145-3 :)

אבן שוהיד נולד בעיר קורדובה למשפחה אמידה של אנשים משכילים. הוא הצליח, בגיל צעיר, לזכות במעמד מכובד, והיה קרוב למעמדו של שר (וזיר) בתקופת הנסיכות העאמרית. אבן שוהיד מלא תפקידים בכירים בתקופת הנסיכות העאמרית בעודו נער. התקדמותו בנסיכות עוררה קנאה מצד החברים והזרים. הם מתחו עליו ביקורת והטיחו בו האשמות שונות, שהוא נהנתן וכופר מכור ליינ ונשים. שירתו היא כולה חיקוי או גניבה. הוא כתב גם חיבורים ואיגרות, שהחליף עם שרים ומלכים.

למרות האי יציבות והתהפוכות הפוליטיות במשך עשרים וחמש שנים בקורדובה, לא יכול היה אבן שוהיד להתנתק מהמקום הזה. תענוגות החיים וחי הנהנתנות משכו אותו להשאר שם, עד שלקה במחלת השיתוק. אבן שוהיד לא הצליח להתגבר על מחלתו, ולא יכול היה לסבול את הכאבים. עד שיום אחד חשב לשים קץ לחייו.

למרות ריתוקו למיטת חוליו, לשונו לא הפסיקה מלומר שירה ולא חדל מלהתכתב באיגרות עם חבריו הסופרים והשרים. לפני מותו השאיר צוואה, לקבור אותו בקרבת קבר חברו אבו אלוליד אלזגאלי, ובקש שיכתבו על קברו את הדברים הבאים :

"בשם אלוהים הרחמן והרחום, אמור זהו מסר אדיר שלא לקחתם בחשבון. זהו קבר אחמד אבן עבד אלמלק אבן שוהיד המואשם, שמת והוא מבטא את השהאדה. אין אלוה מבעד לאלוהים אחד בלי שותף, ומוחמד נביאו, גן עדן זכות, וגיהנום זכות, ואחרית הימים זכות קיימת אין ערר על זה, אלוהים ישלח מחדש אלה שבקברים, מת בחודש כה וכה משנת כה וכה" (אלבוסתאני, עמ' 20).¹²

לפי הספרות שקראתי על מותו של אבן שוהיד. הוא הלך לעולמו בגיל 44. מותו התקבל בכאב וצער על ידי ההמון, ועל קברו נאמרו קינות יפות ע"י בני קהילות רבות.

¹² אלבוסתאני, רסאלת אלתואבע ואלזואבע, עמ' 20.

רסאלת אל תואבע ואלזואבע - איגרת השדים

המונח רסאלה משמעותו בעברית "איגרת". זהו חיבור ספרותי עיוני בעיקרו, המדגיש את מגמתו העיונית והמוסרית בהקדמה. בהמשכו ועד סיומו, משלבת הרסאלה בתוכה, פרוזה מחורזת בצורה פשוטה. עיקר הרסאלה דן בחומר לימודי, היסטורי, והמסגרת העלילתית קלושה ומשמשת רק לאגד את החומר הזה יחדיו. ב"רסאלה" מזהים שלאבן שוהיד לא היתה נטיה להיות משועבד לפרוזה מפורדת כמו שהיה נהוג במחברות (במקאמות).. אין כאן שום רצון להתקרב אל המתכונת של מחברת (מקאמה). ברסאלה זו יש שני חלקים, קטעי שירה וקטעי פרוזה חרוזה.

איגרת "אלתואבע" נופלת בין הז'נרים הבעייתיים מבחינת סיווגה והגדרתה, ונשאלת השאלה האם היא מקאמה או סיפור פרוזה מחורז? האם זה סוג של דיאלוג המתנהל בין הסופר לבין התואבע (השדים) של המשוררים והסופרים או שילוב בין שני הסוגים של הז'אנר.

איגרת זו זכתה להדים רבים בין המשוררים והמבקרים של אותה תקופה ועד ימינו אלה. נעשה בה שילוב, מאין כמוהו, בין החומרים הבסיסיים עליהם נשען חיבור זה, שיצר ז'אנר משעשע המושך תשומת לב רבים. ובין הבעייתיות, בהגדרתה מבחינה סוג הז'אנר, מבחינת המקורות והרעיון המרכזי שבה. נושאים אלה מעסיקים את המבקרים עד לימינו אלה. ישנם מבקרים המייחסים לה השפעה של איגרת אבו אלעלא אלמערי "רסאלת אלגופראן", שנכתבה במזרח, וישנם כאלה שמייחסים את שאילת הרעיון ב"רסאלת אל תואבע" למקאמה של אלהמד'אני.

אני מתכוון להציג את הרעיון המרכזי שעומד במרכזה של "רסאלת אל תואבע" ולבדוק את מידת הקשר והמקוריות שלה ביחס ליצירות שקדמו לה. "רסאלת אל תואבע ואלזואבע"-המלה תואבע משמעותה שדים אשר היוו מקור הראה למשוררים ולסופרים. והמלה זואבע משמעותה שר השדים. אין ספק, שהיצירה הזאת זכתה בכינוי רסאלה-איגרת, ורוב המבקרים שללו את קירבתה למקאמה.

משוררי אנדלוס חברו מקאמות והושפעו מהמסגרת שהיתה רווחת אצל משוררי המזרח. המקאמות של ספרד היו פשוטות, קלות להבנה ועם פחות בעייתיות ריטורית. מחבריהם שאפו שיהיו קרובות לסגנון ולנוסח האיגרות.

אני נוטה לסווג את הרסאלה הזו כיחידה סיפורית ארוכה בעלת יסוד עלילתי של שורת המפגשים בין זוהיר שדמותו מגולמת באישיות הגיבור- אבן שוהיד, עם חטיבת המשוררים והסופרים. בכל מפגש מתקיימת התרחשות עלילתית והתרה שבאה לידי ביטוי בסוף המפגש, כאשר מצהירים לפניו שמכירים במעמדו כמשורר גדול. שיא העלילה הוא לקראת הסוף, כשמתנהל ויכוח בין אבן שוהיד המגולם בדמותו של זוהיר (השד) לבין הפרדה והאווזה, ובסוף מגיע שלב ההתרה והפתרון.

הזמן והמרחב מוגדרים ברסאלה בדומה למקאמה. הדמויות, שפועלות ביצירה (המגיד + הגיבור), זהות לדמויות הפועלות בסוגי המקאמה. האלמנט היחידי, שאינו זהה, היא הפתיחה של הרסאלה ששונה מהפתיחה האופיינית והקונבנציונלית של המקאמות שצמחו במזרח. קביעה זו באה, בעקבות עיון בספרות הביקורתית בנושא המקאמה והתפתחותה באנדלוס. יש לציין, ש"רסאלת אלתואבע ואלזואבע" בנוסח הקיים, הגיעה לידינו על פי תיעודו של אבן בסאם אלאנדלוסי בספרו אלד'כירה.

היא מחולקת לארבעה חלקים:

בפתיחת האיגרת פונה אבן שוהיד בנאומו לאבו בכר אבן חזם, ובה מספר בגאווה על שהגיע לתפקיד מדיני רם בעודו עלם צעיר. התפקיד הזה, והזכייה בו נחשב לדבר יוקרתי ומשמש מקור עוצמה. הוא משתמש כאן בדמוי מסורתי הלקוח מהקוראן. בקוראן מסופר על מרים, אמו של ישו, שישבה בצל עץ התומר עם צירי לידה חזקים. היא רצתה לאכול דבר מה, ואז נערה בידה ענף מהעץ עד שנפלו עליה תמרים בשלים ובהם השביעה רעבונה. כך ממשיל עצמו, אבן שוהיד. בהיותו בחצר המלך, נענע ענף עץ וכך באו אליו המלים היפות והמליצות. בפרק הראשון בפרק הזה התכוון אבן שוהיד להתעמת עם המשוררים החשובים והמפורסמים מכל התקופות כדי להוכיח את עליונות שירתו על השירה הקדומה, ולהראות ששירתו היא שירה מעולה הראויה לחיקוי ולהנצחה. הוא יצא נגד הביקורת החריפה שמתחו עליו משוררים אנדלוסים בני דורו, שהאשימוהו בדלות רעיונותיו ובחולשת מליצותיו

באיגרת, הוא מתייחס לשדים (הגיינים) של המשוררים. אבן שוהיד בקש מהשד להעלותו על סוסו, ולדהור בו לארץ השדים. בהגיעו לגיא השדים נפגש עם השד של אמרו אלקיס, והשד של טורפה אבן אלעבד, שניהם בעלי מועלקות מתקופת הגיאחליה. הוא הביע את רצונו להפגש עם העבאסים, החל מהשד של אבו

תמאם, ובדרך נתקל בשד של אבן אלח'טים (משורר ג'אהלי), המשיך לכיוון הטאיים (השבט של חאתם אלטאי) ומשורר היין, עד שסיים את מסעו עם השד של אלמותנבי.

במסעו זה אבן שוהיד שומע ורושם מפי השדים של המשוררים. הוא יוצא נגדם בשירתו, עד שמכריעם והם מצדיעים לפניו, ומכירים בתוארו המשורר המעולה. במפגש של אבן שוהיד עם עותיבה (השד של אמרו אלקיס) מתנהל קרב שירי מעולה שבסופו נאלץ עותיבה להוריד הכובע בפני אבן שוהיד, להכיר בעוצמתו עד שהוא נעלם מפניו. כאשר נפגש עם ענתרה אבן עג'לאן (השד של טורפה אבן אלעבד), הלה, היה רכוב על סוסו לבוש כותנת משי. פניו זרחו וחרבו הבריקה. השד ברך אותו לשלום והתוודע אליו. הם אמרו את שירם ובסיום גם אבן שוהיד נאלץ להתוודע אליו. ברגע זה צעק ענתרה, נשבע לפניו ואמר: "העטרה לך", ונעלם. בנקודה זו החליט אבן שוהיד להתרחק מהג'אהילים, אבל בהמשך המסע מופיע פתאום לפניו משורר ג'אהילי מפורסם, אבן אלח'טאר. זוהר (השד של אבן שוהיד) ניסה לחמוק ממנו, וללכת לפגוש את אבו תמאם. אבל לא הצליח להתחמק מהמבוכה שנגרמה לו. אלח'טאר פנה אליו והוכיח אותו במילים הבאות: "הממני מתרחקים, תשמיע לנו קצת משיריך" (אלבוסתאני-רסאלת אל-תואבע עמ 96). ואז לא היה לאבן שוהיד מנוס עד שאמר שיר מופלא שמצא חן בעיני אבן אלח'טאר, ולא היתה ל אלח'טאר אפשרות אלא להודות לו ולהכיר באבן שוהיד כמשורר מופלא. סוסו של אבן שוהיד ממשיך לדהור בכיוון אבו תמאם, ושם מתבקש ע"י השד שלו, עותאב אבן חבנאא, (عتاب ابن حبناء) להשמיע לו שיר קינה. הוא לא מסתפק בשיר אחד ומבקש ממנו להוסיף עוד ועוד, לבסוף הוא ניגש לאבן שוהיד נושק לו על מצחו ונעלם. הנשיקה הזו של אבו תמאם היתה אות הערצה לאבן שוהיד.

עוברים עוד תחנה חשובה בשירה הערבית, ומגיעים אל ארמונו של טוק אבן מאלק ולאבו אלטבע, השד של הבוחתרי. הם קוראים לו לצאת והוא בא לקראתם רכוב על סוס לבן ובידו חץ. הם פונים אליו ומבקשים ממנו לשיר להם משהו. הוא שר להם בית אחד של שיר. השד של הבוחתרי מבקש מאבן שוהיד והשד שלו זוהר, לשיר שיר שלהם. אבן שוהיד מתחיל לשיר ולפני שמסיים אותו קדרו פניו של אבן אלטבע, השד של הבוחתרי, והוא מפנה להם עורף ועוזב מבלי לברכם לשלום. גוער בו זוהר ושאלו: האם אתה מכיר בו? עונה אבן אלטבע בחיוב: "כן אני מכיר בו כמשורר, אבל אין הוא מבורך וגם לא חברו השד. אבן

שוהיד וחברו זוהיר מתנפלים על השד של הבוחתרי וגובים ממנו, בכת, הכרה במעמדו של אבן שוהיד כמשורר מעולה. הכרה זו באה מתוך רוגז וכעס ולאחר דין ודברים. וכל זאת, מפני שהוא נסה לחמוק ולהעלים כדי להתכחש לטיב השיר ששמע.

הסוס ממשיך לדהור וללכת בעקבות אבו נואס לדיר חנה, עיר בספרד שהיו בה משתאות יין, ואבו נואס היה מבקר במנזר ששם ומצטרף לחבורת הסובאים. ציון המקום הזה הוא ציון מציאותי ולא דמיוני. אותו הזכיר אבו נואס בשירת היין שלו. הוא נטה להסתובב במקומות שזמנו לו משתאות וחיי נהנתנות. אבן שוהיד רוצה לפגוש את השד של אבו נואס המכונה חוסין אלדנאן, לכן התכוון לפגוש אותו במקום הזה. הוא היה בטוח שימצא אותו כאן. אבן שוהיד, שכתב גם שירי יין מתאר את כניסתו למנזר בדיר חנה בקטע של פרוזה מחורזת הוא מתאר את קולות הפעמונים בכנסייה, את החיאנים ואת ריח היין הנודף מבפנים. בתוך המנזר זוכה לקבלת פנים של הנזירים שהיו חגורים במתניהם והולכים עם מקלות, גבותיהם וזקניהם לבנים. הם ברכו את אבן שוהיד וזוהיר (השד) ושאלו אותם: מה משאלתכם? ענו להם: רואים אתכם כעשרה ימים עסוקים בשתיית היין ואין תועלת לפנות אליכם. נכנסו לתוך הבנין ושם ראו את כד היין עומדים והמוזגים עסוקים במזיגת היין. יושב שם זקן בעל סבר פנים ארוכות ושפם ארוך, נשען על כד היין ובידו הכוס וסביבו המוזגים. זוהיר ברכו בברכת שלום, אבל הזקן לא מצליח לענות לו מרוב שכרות. הוא מעיר אותו ע"י שיר יין חזק. מעוצמת המלים מתעורר הזקן משכרותו רוחץ את פניו, מתנצל ומבקש מאבן שוהיד להמשיך ולשעשע אותו בשירתו עד שנשמתו רחפה מרוב שמחה. אבן שוהיד המשיך גם בשירי קינה ושירי יין עד שקם ממקומו והתחיל לרקוד ולשמוח. הוא התוודה לפניו ונשבע לו, שאינו מכיר שירה מעולה מזו. בקש ממנו להתקרב אליו, נשק לו על מצחו אמר לו: "לך לך בדרכך. גדולתך שווה מאוד".

בעוד הם מסתלקים מהמקום ויורדים מההר. בירידתם התברר להם שרודף בעקבותיהם סוסו של אלמותנבי שקוראים לו חארתי'ה אבן אלמוגלס (حارثة ابن المجلس), וצייד רוכב על סוס לבן. ברך אותו זוהיר לשלום והלה מחזיר לו ברכה בהתנשאות ובגאווה רבה. זוהיר מציג בפניו את מבוקשו ורצונו של אבן שוהיד. וחארתי'ה אבן אלמוגלס עונה שנודע לו, שהוא לוקח שיריו מאחרים ובזה מופנית ביקורת כלפיו. אבל, ענה לו זוהיר, תוך שהוא מתגונן, אבן שוהיד לוקח רק כשיש צורך ונחיצות בזה. חארתי'ה אבן אלמוגלס מבקש ממנו לשיר כדי

להתרשם משירתו של אבן שוהיד. זו היתה שעת מבחן קשה לקבל הכרה מגדול המשוררים. בסיום השיר אבן שוהיד מסיים את הפגישה עם השד של אלמותנבי בבדיחה שהצחיקה אותו ואומר: לך לדרכך, מבחינתי, לשמע בדיחתך זו, אני מצדיע ומכיר בגדולתך. קם אבן שוהיד ובפעם הראשונה, שהוא עושה זאת, נשק לו את הראש ונפרד ממנו.

המשוררים ייחסו חשיבות רבה לנושא ההכרה בכישוריהם השיריים והמליציים, במיוחד אם ההכרה הזו באה מצידם של משוררים מפורסמים בעלי מוניטין שדעתם נשמעת ומקובלת. הכרה זו היא מעין תעודת הוקרה, אותה מעניקים המשוררים הגדולים לעמיתיהם בשירה. לאבן שוהיד היה חשוב מאוד לקבל גושפנקה לשירתו ע"י המשוררים החשובים, ולכן הוא לא דלג על אף משורר מהחשובים והמעולים בכל התקופות שקדמו לו. זאת עשה כדי להשתיק ולהפסיק את הביקורת הדורסנית, שהופנתה כלפיו על ידי המשוררים האנדלוסיים, בני דורו, שזלזלו בשירתו והטיחו נגדו האשמות שונות

פרק שני מהרסאלה יתואבע הסופרים ;

אבן שוהיד מפנה את מתקפתו הביקורתית כלפי הסופרים והנואמים נפגש עם השדים עותבה אבן אלארקם ואבו הובירה (عتبه ابن الارقم وابوهيبيره) של הגאחטי' ושל עבד אלחמיד, שניהם מפנים נגדו ביקורת על שימושו המופרז בפרוזה המחורזת (הסגיע). הוא מתגונן ונפגש עם השד של עבד אלחמיד, המאשים אותו שסגנונו בדוי. מחייך אליו וקורא לפניו מקאמת אלחלוא (الحلوى) (של המדאני) הם פורצים בצחוק כי המקאמה מצאה חן בעיניהם. אבן שוהיד מתייחס למקנאים בו, ובמיוחד אל אבו אלקאסם אלאפלילי. הוא תוקף אותו במלים דורסניות. פתאום נכנס גם השד של אלהמדאני כדי להפריד בין השניים, וכאן אבן שוהיד עומד מולו וקורא שיר לתיאור המים עד שהביך אותו. בפרק הזה אבן שוהיד מצליח לזכות בהכרתם ובהערכתם של חברי הגאחטי' ועבד אלחמיד בתור משורר וגם נואם (סופר). המפגש בינו לבין זובדת אלחקב (زيدة الحقب) (השד של המדאני) היה קשה מאוד. מפגש שהיה מבחן ליכולותיו של אבן שוהיד בנושאים מסוימים וספציפיים. אותם הוא התבקש לתאר בפרוזה חרוזה וקטעי שירה.

הוא התבקש לתאר את (השפחה)אמה). ובסיום התיאור רקע זובדת אלחקב ברגלו על הקרקע ויצר סדק באדמה.הוא התגלגל לתוכו עד שנעלמו עקבותיו, ושני המורים (עותבה אבן אלארקם ואבו הובירה). לעגו לו.

בפרק השלישי של הרסאלה מבקרי השד: אבן שוהיד מזדמן לישיבה ספרותית של השדים. בפרק הזה מתנהל ויכוח סביב בית שיר של המשורר(النايغ) "אלנאבעיה". משוררים שבאו אחריו לקחו ממנו את המשמעות(מענא)ולא הזכירו את המקור שלו. וכאן השדים מתייחסים לאופן שמתבצעת גניבת שירים מבלי שיחשף בה המשורר..שדים שרים כמה בתים הנושאים אותה משמעות ועולים בהם על הנאבעיה. בתים אלה הם פרי יצירתו של אבן שוהיד.

הפרק הרביעי בעלי החיים של השד*حيوان الجن(;

אבן שוהיד וזוהיר מגיעים לארץ התואבע והזואבע ושם נתקלים במועדון לחמורי השד והפרדה שלהם. פורץ ויכוח שירי בין שניהם והוא מוזמן לפסוק ביניהם. שם הוא מזהה את הפרדה של אבו עיסא משוחח עמה והם מעלים זכרונות מאותם ימים שבילו יחד בתקופת נעוריהם. מתגעגעים לימי הזוהר שהיו להם. אבן שוהיד מבטא, בדבריו, ביקורת חריפה נגד השפלים והלא שפויים שהגיעו לתפקידי שרים ומכנה אותם(האחים שלך, הפרדה). הוא מותח ביקורת נגדם ומשווה אותם לאחי הפרדה. בני דורו אינם מצליחים להבחין בין בעלי חיים לבין אנשים. בשלב מאוחר יותר מופיעה גם האוזה לפניו בבריכת מים, והיא היתה תאבעה(שד)של אחד השיחיים הזקנים. היא מבקשת להתחרות עמו בדקדוק, ומשתכנעת מדבריו שכדאי לוותר על העניין.הוא נוזף בה ומזכיר לה את טפשותה ומגדף אותה. זהו המפגש המסיים את מסעו של אבן שוהיד ברסאלה אשר בלם את הביקורת הספרותית שהוכרזה נגדו.

יסודות הביקורת הספרותית במחברות אלחריזי וברסאלה לאבן שוהיד

שתי המחברות של יהודה אלחריזי (ג, יח') עצרו בתוכן את הביקורת הספרותית, שהיתה מופנית נגד המחבר כמי שחיקה את תרבות ערב, ונגד משוררי ספרד בטענה, שהם מושפעים מהשירה הערבית במידה רבה. אלחריזי עוסק בנושא זה מעמדה של התגוננות בפני המבקרים שלו.

בשתי המחברות, הוא בא להוכיח לכולם את כוחה של השפה העברית וכוח מליצתה, תוך התייחסות למשוררים המעולים, אשר לקחו מאחרים אבל פתחו

גם דברים משלהם. הוא גם מותח ביקורת נגד המשוררים העבריים שהתבוללו ונטמעו בערבים. במחברות הללו, אלחריזי מופיע, מצד אחד, כמי שבא לשמור על העברית מפני אבדון, והוא רואה בכך שליחות לאומית. ומצד שני הוא מעריץ את המשוררים העבריים שהיו באנדלוס ואומר שרק להם מגיעה ההערכה וההנצחה הזו. צחות הלשון של משוררי אנדלוס, המליצה שלהם והמקוריות עולים על שאר הגלויות. מתקפתו הביקורתית אינה עומדת בקנה מידה עם ביקורתו של אבן שוהיד. הראשון עוסק בנושא הביקורת, כמשימה לאומית של העם היהודי בספרד, לעומתו אבן שוהיד, ברסאלה שלו, שולח מסרים ונוקט בשיטה מאוד חכמה, בה בחר, לצאת במתקפה משעשעת נגד המקנאים בו והיריבים האישיים שלו. אבן שוהיד מנהל קרב בכמה מערכות נגד אויביו באמצעות מסע דמיוני, אליו מצטרף עולם השדים אשר מסייעים בידו למלא משימה זו ולנצח בקרב. הוא יוצא מהמערכה עם עיטורים מכל הקהילות העוסקות בספרות (אדב).

אלחריזי טוען שכתר המליצה קיים במקורות היהודים אך ישנם משוררים עבריים שהתרחקו ממנה באקראי או באי מודעות לנושא. הם טענו שהמליצה נולדה אך ורק בפי הערבים. את המשוררים האלה הוא מכנה ש"נולדו כערבים" ותובע מהם להחזיר את העטרה ליושנה, לחזור למקורות העבריים, למקרא שהוא כולו מליצה.

שני המשוררים מתייחסים לשיר הטוב והמעולה דוחים את השיר הקלוש שדומה למים פושרים וחסר הטעם. אלחריזי, אפילו, מציב שבעה תנאים הכרחיים למשורר המעולה.

שני המשוררים התייחסו בחיבורים שלהם לנושא הגניבה הספרותית. התייחסות זו באה כהתגוננות כי שניהם היו נתונים תחת הביקורת ממשוררים אחרים. אלחריזי הואשם שספרו "תחכמוני" נכתב בהשפעתו של המשורר הערבי אלחריזי. השפעה זו באה לביטוי בנושאים בדמות הגיבורים ובמבנה המחברות. אלחריזי בהקדמתו טוען, שלא נטל מאלחריזי דבר וכל מה שכתב שאוב מלבו. אלחריזי מבטא את דעתו בנושא הנ"ל וכאן הוא הולך בעקבות רמב"ע, הטוען שאין פסול לקחת מאחרים במידה סבירה ולעצב את הדברים מחדש. לטענתו, עצם עבודת התרגום מערבית לעברית יש בה תוצר חדש, ואין להתייחס לזה כגניבה ספרותית.

אבן שוהיד במפגשו עם השד של אלמותנבי (חארתי'ה אבן אלמוגלס) סבל גם כן מאשמה זו שהוטחה בו. הוא הואשם שלקח דברים ממשוררים אחרים. הוא לא הכחיש את זה, אלא הסביר את העניין בצורה משכנעת, שזה מעשה מותר אם זה נעשה במידה סבירה ובעיצוב חדש. הוא נוטה לחלק את הסופרים לשלוש קטיגוריות ומי שאינו מצליח להכליל באחת מהן אינו סופר.

*קטיגוריה אחת היא סופרים הנותנים משמעות "אלמענא" לדברים ויכולים לבטא אותם. גם בשעת לחץ קיימת אצלם היכולת ליצור ביטויים ריטוריים. *קטיגוריה שנייה שסופרים יצירתיים נמצאים, כביכול, בתוך ים ושואבים ממנו את הביטויים המבריקים.

*קטיגוריה שלישית מאפיינת סופרים שרחוקים מהמשמעות ואם מתבקשים לומר דבר, דבריהם מלאכותיים.

לדעתי, אין הבדל משמעותי בסוגיה מיהו משורר טוב ומהו השיר המעולה בין המשוררים הערביים והעבריים. הצבעתי על כך בתחילת העבודה תוך התייחסות לנושא באופן ברור.

אבן שוהיד היה בקי בספרות הערבית מהתקופה הגיאאולית ועד זמנו- תקופת ספרד. כמו כן גילה בקיאות בשימוש ברמיזות ובשיבוצים מהקוראן וההלכה האיטלקית. סגנונו משעשע, הוא כותב בסגנון הסגיע שמשולבים בו אמרות כנף, משלים ובדיחות המעוררות צחוק אפילו בקרב אנשים דגולים. ביקורתו מופנית כלפי המשוררים ואנשים אחרים מבני דורו שסכסכו בינו לבין הכליפה המוסתעין, והם אלה שגרמו לכליאתו ולנידויו ע"י הכליפה.

הסבל, היסורים, הקנאה, הביקורת והאשמות שהוטחו נגדו, הן את העילה לכתיבת הרסאלה. היא שמשה כלי נשק בידו בקרב נגד אותם קנאים ויריבים. הוא השתמש ביצירתו כדי להביס את אלה שיצאו נגדו והמעוטים בערכו כדי שיוכל להמנות על טובי המשוררים בספרות הערבית האנדלוסית.

המסע באיגרת ובמקאמה

האיגרת של אבן שוהיד מוגדרת כמסע דמיוני ש אותו ערך המשורר. נושא, המסע הדמיוני, קיים באגדות. באגדות אלה עובר המשורר, בתת מודע שלו בחלום או בדמיון, מעולמו המציאותי אל עולם אחר רחוק. זאת על מנת להציג בעולם זה דעות ומחשבות שלא יכול לממשן במציאות.

תופעה זו קיימת משחרית ההיסטוריה אצל השומרונים. שם מסופר על מסע האלה וטא "אנאנא" אל העולם התחתון, משום שנמאס לה להיות בעולם השמיים ולכן ירדה לשאול. קיימות אגדות רבות, נוספות, המתייחסות למסע דמיוני כזה כמו אורפיאוס שערך מסע לעולם המתים (האדיס) כדי להחזיר את אשתו (יורידוס) שמתה אחרי שהוכשה ע"י נחש. אורפיאוס מתחנן לאלים שיחזירו אותה אליו. אנו גם מוצאים מסעות דמיוניים בשירי המלחמה. בתקופת יוון חבר הומרוס יצירה, שבה נערך מסע דמיוני אל המיתולוגיה היוונית. גם וירגיליוס ניסה לחקות את ה"איליאדה ואודיסאה"¹ ביצירתו.

בספרות הערבית פורסמה המקאמה של ההמד'אני שמכנים אותה "אלאבליסיה" (الابليسية) אשר בה מופיעה דמותו של הגיבור אלאסכנדרי, שאבד גמליו ויצא לחפשם, בדרך הגיע לגיא ירוק מכוסה מרבד פרחים. שם נפגש עם זקן המנהל עמו שיחה, והזקן מבקש לשמוע ממנו דברי שירה אבל שיריו לא ערבו לאוזנו. הזקן מתבקש ע"י אלאסכנדרי לומר שירה של גריר (משורר בני אומיה) ובשומעו את השיר מתגלה שהזקן משייך את השיר לעצמו, אבל מתחמק מהשאלה ומבקש לשמוע משהו משל אבו נואס. והוא השמיע לו שיר יין שיש בו נהנתנות וחשק. עמד הזקן וחרף אותו. התנהל ויכוח בין השניים ולפתע מתברר שהזקן היה השד של גריר. אלאסכנדרי ממשיך במסעו לכיוון מערה ושם מוצא את גמליו.

הביקורת הספרותית גורסת שאבן שוהיד באיגרת שלו הושפע מהמקמה הזו, "האבליסיה" של המד'אני.

ישנם מבקרים הטוענים שאבן שוהיד שאב את הרעיון הנ"ל מהאיגרת של אבו אלעלאא "רסאלת אלג'ופראן" (رسالة الغفران), אבל המבקרים המודרניים שללו זאת, והוכיחו שאבן שוהיד לא הושפע ולא לקח מאבו אלעלאא. מפני שהוא חי בין השנים (382-426) להגרה, והרסאלה של אבו אלעלאא נכתבה אחרי מותו של אבן שוהיד. לכן אין התאמה בין שתי התקופות, משום שאבן שוהיד מת עשרים שנים לפני שהאגרת של אבו אלעלאא פורסמה. ולא ייתכן שהוא כתב את הרסאלה שלו בשנות חייו האחרונות, שנות החולי והשיתוק שלו.

¹ אלסלימן מוחמד סאלם, מסעות דמיוניים בשירי, אתחאד אל כותאב אלעראב, 1999, עמ' 5-1

גם אני נוטה לומר שאבן שוהיד, אשר לא האריך ימים, חבר את הרסאלה בעודו צעיר ובשיאו. מוסטפא אלשקעה² וגם שוקי צ'יף קובעים בצורה ברורה ומוחלטת שאבן שוהיד וגם אבו אלעלאא, שניהם מושפעים ברסאלה שלהם מהמקאמה של אלהמד'אני.

ברצוני לציין שאפשר לעשות הבחנה, מבחינה רעיונית בין שתי היצירות. אבו אלעלאא ברסאלה שלו מעלה נושא דתי העוסק באחרית הימים (גן עדן, גיהנום וכו') כדי לענות לאלה המאשימים אותו בכפירה אבל אבן שוהיד ברסאלה שלו מעלה נושא ספרותי גרידא העוסק בביקורת הספרותית והפואיטיקה כדי להשתיק את הביקורת החריפה שהופנתה נגדו.

המתברת של יהודה אלחריזי מעלה גם כן את הנושא הספרותי והפואיטי כדי לענות לביקורת הערבית שמפחיתה ממשקלה של הספרות העברית וגם מפנה ביקורת כלפי העבריים עצמם אשר זנחו את העברית ושבחו את הערבית.

סיכום

המקאמה הערבית, האנדלוסית, קרובה מאוד לאיגרת-רסאלה. יצירות כאלה נכתבו בדרך זו כדי להקל על הקוראים. המשוררים הספרדים לא רצו להכביד על הקוראים, כמו שהיה נהוג במזרח, ובחרו לכתוב בפרוזה מחורזת עם שילוב שירים שקולים.

הקרבה הזו בין המקאמה והאיגרת באה לבטוי בארבעה יסודות:

א. הגיבור ב. המגיד ג. העלילה ד. הסגנון.

הגיבור והמספר (המגיד) אצל יהודה אלחריזי מעוצבים בדומה לעיצובם במקאמה הערבית.

חבר הקיני מוגדר, בפי המספר, כבעל התחבולות הגדולות. המגיד מספר על מעשיו ותעלוליו ופותח את המקאמות בנאומו של הימן האזרחי

שתי הדמויות (הגיבור והמגיד) דמויות בדויות בדומה לדמויות במקאמה הערבית. הן לקוחות מן המציאות ותפקידן לשרת את המטרה שלמענה נכתבה.

המקאמה היהודית באה לדון בסוגיה ביקורתית אקטואלית מחיי הגולה.

במקאמה הערבית שמרו המספרים על חיץ מסוים בין אישיותם לבין הגיבורים וזיהרו מלערבב דמותם בדמותו של הגיבור. במחברות של אלחריזי מגלים את

² - אלשקעה מוסטפא, אלאדב אלאנדלוסי, מוצעאתהו ופנהו בירות, 1975, עמ' 680.

אישיותו של המתבר דמותו של הגיבור מלאה סתירות וניגודים(כמו אצל אלחרירי).

ברסאלת אלתואבע דמות הגיבור(אבו זוהיר)דמות שאולה מעולם דמיוני מוזר, עולם השדים, השונה מעולם האנושי. דמות זו מצויה בדמיונו של המספר והמסע שלה הוא דמיוני, כמו מסע בחלומות אין פה התייחסות לזמן ולמרחב שעוברת אותה הדמות במסע הזה. המסע מתבצע ע"י כוחות על טבעיים.

השוואה בין שתי היצירות שדנתי בהן בעבודה

הדומה בין שתי היצירות:

*שתיהן מתייחסות לביקורת השירה הטובה והמליצית ולמשורר המעולה. הם קובעים את הקריטריונים לשירה טובה ולמשורר המעולה.

*בשתי היצירות המחברים מביעים את עמדתם בנושא הגניבה הספרותית.

* בשתי היצירות המחברים מחלקים את המשוררים לפי קטיגוריות.

*שניהם מנהלים מסע. במסע שלהם עוברים מהמערב(אנדלוס)אל המזרח.

*שניהם עוסקים בביקורת הספרותית-ויוצאים להגן על השירה האנדלוסית ולשבח אותה.

*שניהם מבחינה סגנונית משלבים בתי שיר, ניבים, קונטציות מקראיות ומהקוראן.

*בשתי היצירות יש במסע ציון של מקומות ריאליים ולא דמיוניים.

* במחברות ניתן לזהות יסוד עלילתי ברסאלה היסוד הזה קיים (למרות שרוב המבקרים טוענים שהיא רסאלה-איגרת).

השוני בין היצירות

*המחברות של אלחרירי-פותחות בנאומו של הימן האזרחי,המגיד- ברסאלה אין פתיחה סיפורית של דמות המגיד.

*במחברות של אלחרירי דמות הגיבור מגלמת את דמותו של המחבר- ברסאלה דמות הגבור הוא השד שניתן להתייחס אליו כדמות של גיבור משום שזו היא דמות על טבעית, השוכנת בתוך דמותו של המשורר אבן שוהיד.

*במחברת של אלחרירי חשים נימה לאומית דתית,המחברת משקפת את מצב העם היהודי מבחינה תרבותית, ומעלה סוגיה המטרידה את המשורר ואת בני עמו מתוך כוונה להנציח את התרבות העברית .

ملخص

تناول هذا البحث المقارنة بين رسالة التوابع والزوابع لابن شهيد الأندلسي والمقامة الثالثة والثامنة عشرة من مقامات يهودا الحريزي اليهودي الأصل الذي جمع مقاماته في كتاب يدعى كتاب "تحكموني".

وكلا الشاعرين تناول موضوع الشعر ونقده، ما هي القصيدة الجميلة؟ من هو الشاعر الجيد؟ وحسب أية معايير يمكننا الحكم على الشعر الجيد والجميل؟ كما تطرق هذا البحث لأهمية كتاب المقامات الذي ألفه يهودا الحريزي مقلداً فيه مقامات محمد الحريزي الشاعر العربي والأندلسي.

عدا عن النقد والإجازات الشعرية التي كان يسعى إليها ابن شهيد، يمكننا أن نجزم بأن المقامة العربية الأندلسية قريبة جداً من الرسالة، حيث أراد الشعراء العرب عدم الانتقال على القراء بهذا الصدد فكتبوا هذا النوع من الأدب على شكل النثر المقفى والموزون.

إن التقارب بين الرسالة والمقامة نجده في الأسس الأربعة:

أ. البطل. ب. الراوي. ج. الحكمة. د. الأسلوب.

فهناك نقاط تقارب عديدة بين الرسالة والمقامة والاختلاف قليل جداً لا يتعدى الأسماء التي كان يحملها البطل أو الراوي.

רשימה ביבליוגרפית

- 1-אבן בסאם אלשנתריני, אלד(כירה פי מחאסן אהל אלג)זירה, בירות, 1979.
- 2-אלבוסתאני בוטרוס, رسאלת اלתואבע ولزואבע لابن شوهيد
אלאנדלוסי, בירות, 1967.
- 3-אלחוסני קוסי עדנאן סעיד, פן אלמקאמאת באנדלוסי-צמיחתן-התפתחותן
ואופיון, עמאן, 1999.
- 4-אלשקעה מוסטפה, אלאדב אלانדלוסי-נושאיו ואומנותו, בירות, 1975, עמי 680.
- 5-באשא עומר מוסא, מבטים חדשים ברסאלת אלג)פראן של אבו אלעלא-אבן
אלעלאא ואבן שוהיד, דמשק, 1989, (עמי 240-222).
- 6-דייף שוקי, הרצאות-מוחאצ)ראת מגמיעה, קהיר, 1998, (עמי 229-248).

- 7-זאהר עבד אלהאדי,אלתחליל אלבנאי ללמושחה ודראסאת אנדלוסיה,קהיר,1979, (עמי93-83).
- 8-אברמסון שרגא,בלשון קודמים-מחקרים בשירת ישראל בספרד, ירושלים, תשנ"ה.(חסר בית הוצאה).
- 9-אלחריזי יהודה,ספר תחכמוני,1924.
- 10-אלחריזי יהודה,מחברת אתיאל,מהדורת יצחק פרץ,ת"א,1951,עמי189-198.
- 11-דנה יוסף,הפואטיקה של השירה העברית בספרד בימי הביניים ע"פי רמב"ע.דביר, ירושלים,1982.
- 12-פגיס דן,חידוש ומסורת בשירת החול העברית-ספרד איטליה,כתר, ירושלים,1976.
- 13-מירסקי אהרון,ספר היובל-מחקרים בתרבות ישראל--מסון הברמן למחקרי ספרות,לוד תשמ"ו, עמי221-223.
- 14-רצהבי יהודה,ספר היובל-מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן-עורכים יהודה דישון,אפרים חזן,אוני בר אילן 1991,עמי407-377.